

3. *İbrâzû'z-zamâ'ir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 367; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1145, 1146; İzmir Millî Ktp., nr. 715; Manisa İl Halk Ktp., nr. 708). İbn Nüceym'in eseri üzerine yazılmış bir şerhtir. 4. *Şerhu Mülteka'l-ebhur* (*Ke-mâlû'd-dirâye fi cemi'i'r-rivâye min şürû-hi'l-Mültekâ*) (Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 180; Manisa İl Halk Ktp., nr. 607/1-3). 5. *Risâle fi'l-i'tikâf* (Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 449, vr. 174^b-184^b). 6. *Şerhu Risâleti'l-Birgivi* (Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 193, 57 varak). Birgivi'nin hayatı, nifas ve istihâzeyle ilgili bir risâlesinin şerhidir. 7. *Şerhu'l-hilâfiyyât beyne'l-Eş'arî ve'l-Mâtürîdî* (*Mesâ'ilü'l-hilâfiyyât fîmâ beyne'l-Eş'ariyye ve'l-Mâtürîdiyye*) (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1650; Köprülü Ktp., Mehmed Âsim, nr. 254). Müellif bu eseri önce muhtasar bir şekilde yazmış, daha sonra da şerhetmiştir.

İzmîrî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Hâşiye 'alâ İmtihânî'l-ezkiyâ' fi'n-naḥv*, *Hâşiye 'alâ Şerhi İbni'l-Hâcib li-Muhtaşarı'l-Müntehâ*, *Hâşiye 'alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, *Hâşiye 'alâ Şerhi's-Şemâ'il*, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Câmî fi'n-naḥv*, *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Fenârî fi'l-manṭık*, *Hâşiye 'alâ Hidâyeti'l-hikme, ed-Dürerü's-seniyye fi feẓâ'ilü'd-Devleti'l-Osmâniyye*, *Şerhu Zuḥri'l-müte'ehilîn*, *İsticlâbü'l-murâdât* (*Delâ'ilü'l-hayrât şerhi*), *Şerhu'l-'akâ'idü'l-cedide fi'l-kelâm*, *Zübdetü 'ilmi'l-kelâm*.

BİBLİYOGRAFYA :

Mevlânâ Mehmed İzmîrî, *İbrâzû'z-zamâ'ir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 367, vr. 1^{a-b}, a.mlf., *Risâle fi'l-i'tikâf*, Süleymaniye Ktp., Dügümlü Baba, nr. 449, vr. 174^b-184^b, a.mlf., *Şerhu Risâleti'l-Birgivi*, Süleymaniye Ktp., İzmir, nr. 193, vr. 1^{a-b}; Âkîfzâde Abdürrahim el-Amâsî, *el-Mecmû'*, Millet Ktp., Ali Emîri Efendi, nr. 2527, vr. 96^b; *Osmanlı Müellifleri*, I, 237-238; *Hediiyetü'l-ârifin*, II, 328; Serkis, *Mu'cem*, I, 429-430; Brockelmann, *GAL*, II, 293; *Suppl.*, II, 317; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XII, 95.

FERHAT KOCA

İZMİRİ, Mustafa
(ö. 1154/1741)

Kıraat âlimi.

Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Babasının adı Abdurrahman, dedesinin ki Muhammed'dir. Talebelerinden Hâşim b. Muhammed el-Mağribî'nin kendisini

Menemenî nisbesiyle zikrettiğine ve *Bedâ'î'u'l-burhân* adlı eserinin ferâğ kaydında da aynı nisbe ile anıldığına bakılırsa İzmir'e bağlı Menemen'de doğduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Rûmî nisbesiyle anılan ve Canbaş Dede İla-bıyla tanınan İzmîrî, İstanbul'a giderek Yûsufefendizâde diye mâruf Abdullah Hilmi b. Muhammed b. Yûsuf ve Köprülüzâde Abdullah Paşa'dan kıraat tahsil etmiş, adı geçen talebesinin 30 Muharrem 1148'de (22 Haziran 1735) İstanbul'da kendisinden icâzet aldığını belirtmesinden anlaşılabileceği üzere (*Temrinü't-talebe*, vr. 1^b) hayatının bir bölümünü bu şehirde öğretimle geçirmiştir. Hanefî mezhebine mensup olduğu bilinen İzmîrî, Hâşim b. Muhammed el-Mağribî'nin belirttiğine göre 1153 (1741) yılında hac görevini ifa etmiş, hac dönüşü uğradığı Mısır'da 1154'te (1741) ölmüştür (*Hışnû'l-kârî*, vr. 62^b). *Bedâ'î'u'l-burhân*'ın ferâğ kaydının sonuna müstensih tarafından düşülen notta Safer 1154'te (Nisan-Mayıs 1741) Mısır'da vefat ettiğinin belirtilmesi de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Diğer kaynaklarda 1155 ve 1160 olarak kaydedilen ölüm tarihini Brockelmann bir yerde 1156, bir yerdede 1152 diye zikretmektedir.

Eserleri. 1. *'Umdetü'l-'irfân fi tahrîri evcûhi'l-Kur'ân*. Süleymaniye (Kılıç Ali Paşa, nr. 32, müellif hattı; Lâleli, nr. 66/2; İbrâhim Efendi, nr. 20) ve İzmir Millî (nr. 301/2, vr. 107^b-161^b) kütüphanelerinde nüshaları bulunan eser Muhammed Muhammed Câbir ve Abdülâzîz ez-Zeyyât tarafından neşredilmiştir (Kahire, ts. [Matbaatü'l-Cündî]). 2. *Bedâ'î'u'l-burhân 'alâ 'Umdetü'l-'irfân*. Bir önceki eserin şerhi olup Edirne Selimiye (nr. 30, 31), Süleymaniye (Tekelioğlu, nr. 12; İbrâhim Efendi, nr. 4), Hacı Selim Ağa (nr. 5/1, vr. 1^b-252^a), Âtîf Efendi (nr. 10), İzmir Millî (nr. 297/2, vr. 126^b-309^b) ve Tire İlçe Halk (Diğer Vakıflar, nr. 51) kütüphanelerinde nüshaları mevcuttur. 3. *Muhtaşarü'n-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-'aşr*. İbnü'l-Cezerî'ye ait eserin muhtasarı olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Lâleli, nr. 66/1, vr. 1-178). Bu nüsha üzerinde yapılan incelemede eserin *Takrîbü ḥu-şûli'l-makâşid fi tahrîci mâ fi'n-Neşri mine'l-fevâ'id* adıyla da anıldığı tesbit edilmiş, buna göre *Osmanlı Müellifleri*'nde (II, 28) *Muhtaşarü'n-Neşri'l-kebîr* ismiyle İzmîrî'nin bir eserine işaret edildikten sonra *Takrîbü ḥu-şûli'l-makâşid* adıyla ayrı bir eserden söz edilmesinin doğru olmadığı anlaşılmıştır. 4. *Tahrî-*

rü'n-Neşr min tarîkı'l-'aşr. İbnü'l-Cezerî'nin adı geçen eserinde kaynak göstermeden aktardığı bazı bilgilerin kaynaklarının tesbit edildiği bir eser olup bir nüshası Dârü'l-kütübü'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (nr. 7715/1).

İzmîrî'nin bunlardan başka *İhtilâfû'l-berara bimâ sekete 'anhü'l-'aşere* adlı bir eserinden de söz edilmiştir (eserleri için ayrıca bk. Brockelmann, *GAL*, II, 582; *Suppl.*, II, 274, 653). Brockelmann, İzmîrî'nin Süleymaniye Kütüphanesi'nde (İbrâhim Efendi, nr. 32/11) *Risâletü'd-dâd* adıyla kayıtlı bir eserinin bulunduğunu söylemişse de (*GAL*, II, 582) risâle üzerinde yapılan incelemede bunun müellifinin Mustafa b. İsmâil el-İzmîrî olduğu görülmüştür (ayrıca bk. Salâh Muhammed el-Hiyemî, I, 171-172). Yine Brockelmann, *Hâşinü* (*Hışnû*)'l-kârî' fi'htilâfi'l-me-kârî' adlı bir başka eseri de İzmîrî'ye nisbet etmiş (*GAL Suppl.*, II, 653), ancak Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Fâtih 68/12, vr. 62^b-73^b) bulunan nüshasının mukaddimesinin incelenmesinden bu risâlenin de İzmîrî'nin çalışmalarından nakiller yaparak Hâşim b. Muhammed el-Mağribî tarafından kaleme alındığı anlaşılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hâşim b. Muhammed el-Mağribî, *Hışnû'l-kârî' fi'htilâfi'l-me-kârî*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 68/12, vr. 62^b; a.mlf., *Temrinü't-talebeti'l-berarâti'l-hiyera fi vücûhi kırâ'ati'l-'emmeti'l-'aşere*, Süleymaniye Ktp., Erzincan, nr. 72, vr. 42^a; a.mlf., *Kitâbü's-Şevâz*, MÜLF Ktp., Üsküdarlı, nr. 34/5, vr. 436^a; *Osmanlı Müellifleri*, II, 28; Brockelmann, *GAL*, II, 582; *Suppl.*, II, 274, 653; *İzâhu'l-meknûn*, I, 170; *Hediiyetü'l-ârifin*, II, 445; Zirikî, *el-A'lâm*, VIII, 138; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XII, 259-260; Salâh Muhammed el-Hiyemî, *Fihrisü maḥṭûṭâti Dâri'l-kütübü'z-Zâhiriyye*: *Ulûmü'l-Kur'ân*, Dimaşk 1403/1983, I, 171-172, 423-424; Ali Yardım, *İzmir Millî Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, İzmir 1992, I, 35, 48-49.

TAYYAR ALTIKULAÇ

İZMİRLİ, İsmail Hakkı
(1869-1946)

Osmanlılar'ın son döneminde yetişen ve yeni ilm-i kelâm hareketini temsil eden âlim.

İzmir'de doğdu. Çubukçu Hüseyin Efendi'nin torunu ve yedek yüzbaşı Hasan Efendi ile Giritli Hafize Hanım'ın oğludur. Küçük yaşta iken babasını kaybetti ve kardeşiyle birlikte annesi tarafından yetiştirildi. İlk öğrenimden sonra babasının amcası Âmâ Hafız'ın yanında hıfzını tamamladı. Bir yandan medrese dersleri

alırken öte yandan rüşdiye'yi bitirdi ve Ağustos 1891'de Namazgâh İbtidâî Mektebi'ne muallim tayin edildi. Aynı yıl İzmir Dârülmualimîn-i'nde fahri hocalığa başladı, bu arada İzmir İdadisi'nde imamlık ve hocalık yaptı. 13 Ocak 1890'da İstanbul'a gitti ve Dârülmualimîn-i Âliye'nin ilk talebeleri arasına girdi, 1892'de Edebiyat Şubesi'nden mezun oldu. Medrese tahsiline İstanbul'da da devam eden İsmail Hakkı, Fâtih dersiâmlarından Hâfız Ahmed Şâkir Efendi'den icâzet aldı. Dârülmualimîn-i Âliye'deki hocaları arasında en çok etkilendiği Ahmed Âsım Efendi ile irtibatını devam ettirdi ve mezun olduktan sonra ondan *Fuşûşü'l-hikem*'i okudu. Ahmed Âsım ve Ahmed Şâkir efendiler onun ilmi şahsiyeti üzerinde derin etkiler bırakmıştır. İsmail Hakkı ayrıca Hüseyin el-Ezherî'den Şâzeliyye tîrîkatı icâzetnâmesi almıştır.

İstanbul'un çeşitli mekteplerinde muallim, müderris ve müdür olarak görev yapan İsmail Hakkı, Maarif Nâzırlığı'nın Encümen-i Teftiş ve Muâyene heyetinde de çalıştı (1896). Bu arada Maarif Nâzırı Zühdü Paşa tarafından çocuklarının özel hocalığına getirildi. Mülkiye Mektebi'nde Arapça, akâid-i İslâmiyye ve usûl-i fıkıh dersleri verdi. Daha sonra Dârülmualimîn-i Âliye'de tarih muallimi oldu (1907-1908) ve Dârüşşafaka müdürlüğünde bulundu, ardından Dârülmualimîn-i Âliye müdürlüğü yaptı (1908-1909). Bu arada eğitim sisteminde ıslah programları çerçevesinde kurulan Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye içinde yer aldı. 1909 yılında Kadıköy'e taşındı ve bundan sonraki hayatını Ankara'da geçen kısa bir dönem hariç burada sürdürdü.

İsmail Hakkı, 22 Haziran 1909'da tayin edildiği Dârülfünun hocalığına emekliye ayrıldığı 1 Ekim 1935 tarihine kadar aralıklarla devam etti. Bu süre içinde Ulûm-i Dîniyye ve Edebiyye şubelerinin müdürlüğü yanında (1909-1913) çeşitli dersler verdi ve 13 Ekim 1914'te buradaki muallimliği sona erdi. Dârülfünun'daki beş yıllık hizmeti ve ilmi yayınlarıyla dinî ilimler alanındaki ehliyetini ispatlayan İzmirli İsmail Hakkı, medreselerin ıslahı projesi çerçevesinde kurulan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye'de müfettişliğe tayin edildi (1914-1918). 1915 yılında Süleymaniye Medresesi'nin açılması üzerine Kelâm Şubesi'nin felsefe-i İslâmiyye tarihi (daha sonraki adıyla hikmet-i ilâhiyye) müderrisliği de ona verildi ve 1923 yılına kadar bu dersi okuttu. Ayrıca Menbâülirfan'da felsefe dersiyse Medresetü'l-irşâd ve'l-vâizîn Şu-

besi'nde kelâm ve felsefe tarihi dersleri verdi. Bu arada tekrar Dârülfünun'da felsefe-i İslâmiyye tarihi müderrisliğine başladı (1919) ve Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye'de üyeliğin yanı sıra bir müddet reis ve killiği ve reislik yaptı.

İzmirli, Ankara'da Umûr-i Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti bünyesinde kurulan Tedkikat ve Te'lifât-ı İslâmiyye Heyeti'nde de üye (16 Ekim 1922-10 Şubat 1924), reis vekili ve reis olarak çalıştı (11 Şubat-22 Kasım 1924). Bu sırada Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ile kapatılan medreselerin yerine Dârülfünun'un yeniden yapılandırılması üzerine İstanbul'a döndü, buranın İlâhiyat ve Edebiyat fakültelerinde müderrislik yaptı ve İlâhiyat Fakültesi'nin reisliği'ne getirildi (1931). Dârülfünun'un İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesiyle İlâhiyat Fakültesi yerine kurulan İslâm Tedkikleri Enstitüsü kadrosuna tayin edildi (1933). Yaş haddinden emekliliği gelince Vekiller Heyeti kararıyla görev süresi bir yıl daha uzatıldı ve 1 Ekim 1935'te emekliye ayrıldı. Bundan sonraki hayatını da ilmi faaliyetlerle geçiren İzmirli, oğlunu ziyaret için gittiği Ankara'da 31 Ocak 1946 tarihinde vefat etti ve 2 Şubat 1946'da Cebeci Mezarlığı'na defnedildi.

Meslek hayatını çok yoğun biçimde geçiren İzmirli İsmail Hakkı birçok cemiyet ve teşekkülde faaliyetinde bulunmuş, dönemin hemen bütün ilmi komisyonlarında yer almıştır. Dârüşşafaka'da görev yaparken Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'de çalışmış, Abdullah Cevdet'in tercüme ettiği Dozy'nin *Târîh-i İslâmiyyet* adlı kitabı hakkında bir rapor hazırlamak üzere Maarif Nezâreti tarafından kurulan komisyonda bulunmuştur. Ayrıca Tedkîk-i Kütüb, Ulûm-i Dîniyye ve Arabiyye ve Ahlâkiyye gibi komisyonlarda çalışmış, Mehmed Zihni Efendi'nin vefatı üzerine onun yerine Meclis-i Maârif üyeliğine getirilmiş ve Cem'iyet-i Süfiyye'de görev almıştır. Öte yandan Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye derslerinde terimler arasında birlik sağlamak üzere 1915'te kurulan ve kelâm ilminin çağın ihtiyaçlarına göre yeniden ele alınıp şekillendirilmesi amacıyla aynı yıl teşekkül eden encümenlerin başkanlığını yapmıştır. İzmirli, Türk Tarih Kurumu yedek üyeliği ve Paris'teki Milletlerarası İlimler Akademisi Türk grubu üyeliğinde de bulunmuştur.

İlmi çalışmaları ve idari hizmetlerinden dolayı İzmirli'ye Dârülmualimîn-i Âliye'de birçok rütbe ve nişan verilmiştir. İlk olarak aldığı Mûsile-i Sahn ruusu müderrisliği sonradan Berîde-i Sahn derecesi-

ne yükseltilmiştir. Mercan Mülkiye İdadisi'nde iken üçüncü rütbeden Mecîdî, Encümen-i Teftiş ve Muâyene memuru iken dördüncü rütbeden Osmânî nişanları alan İzmirli'nin rütbesi daha sonra Mülkiye'ye çevrilmiş, ardından sınıf-ı sâni rütbesiyle ödüllendirilmiştir. Ayrıca Fransa tarafından akademi nişanına lâyık görüldüğü gibi maarif çalışmalarına yaptığı hizmetlerinden ötürü kendisine önce ikinci, ardından birinci rütbeden Maarif nişanları verilmiştir.

İzmirli'nin siyasetle uğraştığı bilinmemekle birlikte Mehmed Âkif (Ersoy) gibi o da Meşrutiyet'in ilk günlerinin havası içinde İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne kaydedilmiş, Meşrutiyet idaresinin üstünlüklerini halka anlatmak üzere 1909 Ekiminde Kayseri ve Konya'ya gitmiştir. Aynı yıl cemiyetin Şehzadebaşı'ndaki İlmiye Kulübü'nde medrese talebelerine yönelik olarak verilen konferanslara Mûsâ Kâzım, Bursalı Mehmed Tâhir ve Mehmed Âkif ile birlikte katılmıştır. Son derece nazik bir kişi olan İzmirli'nin dinî konularda sorsuz kimselere karşı zaman zaman sertleştiği nakledilir. Nitekim Balkan Harbi'nden sonra İstanbul'da ortaya çıkan ve "kavm-i cedîd" fikrini yaymaya çalışan Ubeydullah Efgânî'ye bu tür çıkışlar yapmıştır.

Titiz bir kitap arayıcısı ve okuyucusu olan İzmirli Türkçe, Arapça ve Fransızca kitaplardan oluşan kütüphanesini Süleymaniye Kütüphanesi'ne vakfetmiştir. 275 yazma ve 4110 matbu kitaptan oluşan kütüphane daha sonra oğlu Celâleddin İzmirli'nin kattığı kitaplarla zenginleşmiştir. Kütüphane, bilhassa İzmirli'nin basılmamış eserlerinin nüshalarını ihtiva etmesi ve düşüncesinin kaynaklarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Burada yer alan kelâm kitapları üzerine Habip Terzioğlu tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (1989, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Eserleri. A) Kur'an İlimleri ve Hadis. 1. *Siyer-i Celîle-i Nebeviyye* (İstanbul 1332). Siyerin önemi, kaynakları ve tarih ilmindeki yeri hakkında kısa bir girişten sonra hadis türleri ve mevzû hadislere dair giriş mahiyetinde bilgiler içermektedir. 2. *Târîh-i Hadîs* (İstanbul 1340). Dârülfünun'da verdiği ders notlarıdır. 3. *Mustasvife Sözlere mi Tasavvufun Zaferleri mi? Hakkın Zaferleri* (İstanbul 1341). Şeyh Saffet'in (Yetkin) *Tasavvuf'un Zaferleri* adlı kitabına yazılmış reddiye olup tasavvufî kaynaklarda hadis olarak nakledilen ifadelerin çoğunun as-

İnâda tasavvuf büyüklerine ait sözlerden ibaret olduğunu örneklerle göstermektedir. 4. *Binbir Hadis* (İstanbul 1926). Dârülfünun'da okuttuğu hadis metinlerinden ibarettir. 5. *Meânî-yi Kur'ân*. Kur'ân-ı Kerîm'in açıklamalı Türkçe meâli olup iki cilt halinde yayımlanmıştır (İstanbul 1343/1927). Latin harfleriyle de çeşitli baskıları yapılan eserin son üç cüzü 1931 yılında ayrı ayrı basılmıştır. 6. *Târih-i Kur'ân*. Meâlin sonuna ilâve edilen bir risâle olup (II, 579-596) sonradan Celâleddin İzmirli'nin takdim yazısıyla birlikte basılmıştır (İstanbul 1956). 7. *Ahlâk ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ahâdis Hakkında*. Müellifle Şeyh Saffet arasında ahlâk ve tasavvuf kitaplarında yer alan hadislerin sıhhati konusunda cereyan eden tartışmaları ihtiva eden bu eseri (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 537) İbrahim Hatiboğlu giriş ve notlar ilâvesiyle yayımlamıştır (İstanbul 2001).

B) Kelâm. 1. *Muhassalü'l-kelâm ve'l-hikme* (İstanbul 1336). Kelâm ilmine giriş mahiyetindeki eserin ilk bölümünde bu ilmin ortaya çıkışı, dönemleri ve metodu ele alınmakta, diğer bölümde ise kısaca itikadî İslâm mezhepleri tanıtılmaktadır. 2. *Mulahhas İlm-i Tevhîd* (İstanbul 1338). Maarif Vekâleti tarafından sultânîlerin dokuzuncu sınıfları için ders kitabı olarak yazdırılmıştır. 3. *Yeni İlm-i Kelâm** (I-II, İstanbul 1339 r./1341-1340 r./1343). Kelâm ilminin zamanın ihtiyaçlarına göre yeni bir metotla ele alınması amacıyla telif edilmiştir. Eserin giriş kısmı ile ilâhiyyât konularını ihtiva eden ilk bölümü yazılmış, ikinci bölüm ve sonuç kısmı eksik kalmıştır. Kitap Sabri Hizmetli tarafından da yayımlanmıştır (Ankara 1981). 4. *el-Cevâbü's-sedîd fi beyânî dînî't-tevhîd* (Ankara 1339 r./1341). Anglikan kilisesinin, İslâm dininin mahiyetini ve zamanımızın problemlerini çözüm önerilerini öğrenmek maksadıyla düzenlediği soruların cevaplandırılması talebiyle şeyhülislâmlık makamına yaptığı başvuru üzerine kaleme alınmış ve resmî makamlarca Londra'ya gönderilmiştir. Kitap ayrıca, *Anglikan Kilisesine Cevap* adıyla sadeleştirilerek basılmıştır (haz. Fahri Unan, Ankara 1995). 5. *Nârın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tedkikat* (İstanbul 1341). Âhirette cehennem azabının ebediyen aynı şekilde devam etmesinin cezalandırma mantığına ve ilâhî hikmete aykırı düşeceği görüşünü savunan bir risâledir. 6. *Dürzî Mezhebi* (İstanbul 1926). 7. *Dîn-i İslâm ve Dîn-i Tabîî*. Aydınlanma dönemiyle birlikte Batılı

İsmail
Hakkı
İzmirli

düşünürlerin savunmaya başladığı rasyonel din anlayışı ile vahye dayalı İslâm dininin karşılaştırdığı bir eser olup (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 376, müellif hattı) Osman Karadeniz tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (İzmir 1998). 8. *el-Furkân beyne't-tevfik ve'l-hızlân*. Meclis-i Maârif âzası ve Mâbeyn-i Hümâyün mütercimi Sabuncuzâde Louis'nin İslâm'daki oruç ibadetinin gereksizliği, Kur'an'daki hurûf-ı mukattaanın anlamsızlığı ve mezhep ihtilâflarının zararlarıyla ilgili bir makalesine red-diyedir (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3740).

İzmirli'nin Süleymaniye'deki kitapları arasında *Nusayriyye*, *Dürziyye*, *Şeyhiyye*, *Bâbiyye*, *Vehhâbiyye* (nr. 3738), *Ebû Bekir el-Bâkîllânî* (nr. 3739, ayrıca bk. *DİFM*, II/5-6 [1927], s. 137-172), *Risâletü't-teşelsül* (nr. 3741), *Risâletü'l-hudûs* (nr. 3742), *Teâlîm-i Mu'tezile* (nr. 3760) ve *Medhal-i İlm-i Kelâm* (nr. 3772) gibi genellikle mecmualarda çıkan yazılarından derlenen diğer bazı risâleleri de vardır.

C) Fıkıh. 1. *Hikmet-i Teşrî'* (İstanbul 1328). Dört bölüm olarak tasarlanan kitabın sadece, hikmet kavramının felsefe-deki yerini ve diğer ilimlerle ilişkisini ele alan mukaddime kısmı yazılabılmıştır. 2. *Usûl-i Fıkıh Dersleri* (İstanbul 1329). Daha çok hüsn ve kubuh konusunun işlendiği Dârülfünun ders notlarıdır. 3. *Usûl-i Fıkıh* (İstanbul 1330). Fıkıh usulü terimlerinin kısaca açıklandığı küçük bir risâledir. 4. *İlm-i Hilâf* (İstanbul 1330). Üç cilt halinde yazılması planlanan eserin hilâf ilminin tarifi, önemi ve konularını içeren mukaddime kısmı ile fikhî istinbat, delil ve ahkâmındaki ihtilâfların işlendiği ilk bölümü yayımlanmıştır. 5. *Kitâbü'l-İttâ ve'l-kazâ* (İstanbul 1336-1338). 6. *Fıkıh Târihi* (İstanbul 1919). 7. *el-İnâye fi Şerhi'l-Bidâye*. İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-müctehid* adlı fıkha dair eserinin

mukaddime kısmının şerhi olup Arapça'dır (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3764).

D) Felsefe ve Mantık. 1. *Mi'yârü'l-ulûm* (İstanbul 1315). *İsâğûcî* şerhi olup müellifin yayımlanmış ilk kitabıdır. 2. *Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlib* (İstanbul 1327/1329, taş baskısı). 3. *Muhtasar Felsefe-i Ülâ* (İstanbul 1329). Metafizik konularını tanıtan bir risâledir. 4. *Arap Felsefesi* (İstanbul 1329/1331). Kindî'nin felsefesine dairdir. 5. *Fenn-i Menâhic: Méthodologie* (İstanbul 1329). 6. *Felsefe Dersleri* (İstanbul 1330). Dârülfünun'daki dersler için mantık konularıyla ilgili olarak felsefeye giriş mahiyetinde hazırlanmıştır. 7. *Felsefe-hikmet* (birinci kitap, *İlmü'n-nefs*; İstanbul 1333). Ruh konusunu ele almaktadır. 8. *Müslüman-Türk Filozofları* (İstanbul 1936). 9. *İhvân-ı Safâ Felsefesi* (İstanbul 1337). Celâleddin İzmirli tarafından sadeleştirilip bazı ilâvelerle birlikte basılmıştır (Ankara 1949). 10. *İslâm'da İlk Tercüme* (İstanbul 1337). Emevîler ve Abbâsiler devrinde Yunanca, Süryanîce ve Farsça'dan yapılan tercümeler hakkındadır. 11. *Felsefe-i İslâmiyye Târihi* (birinci kitap, *Ebû'l-hükemâ Ya'kûb b. İshâk el-Kindî*, İstanbul 1338). *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda çıkan yazılarından derlenen eser Abbas el-Azzâvî tarafından *Feylesûfû'l-'Arab Ya'kûb b. İshâk el-Kindî* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir (Bağdad 1963). 12. *Şeyhü'l-etubbâ Ebû Bekir Muhammed bin Zekeriyâ er-Râzî* (İstanbul 1341). 13. *İslâm Mütefekkiri ile Garp Mütefekkiri Arasında Mukayese* (Ankara 1952). Süleyman Hayri Bolay tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır (Ankara 1973). İzmirli'nin kendi kütüphanesinde *İlm-i Mantık*, *Muhtasar Mâ ba'de't-tabîa* (nr. 3746), *Tasnîf-i Ulûm* (nr. 3759) ve *Muhtasar İlm-i Ahlâk* (nr. 3762) adlı eserleri de mevcuttur.

İzmirli İsmail Hakkı'nın bunlardan başka *İlm-i Târih* (nr. 3756), *Tahlil ve Tenkid-i Târih-i İslâm, Târihin Lüzûmü* (nr. 3773) adlı küçük risâleleri, liseler için hazırlanmış din dersi kitapları, Harbiye Nezâreti'nce yazdırılan *Gazilere Armağan* (İstanbul 1332), ayrıca *Yiğitlere Öğütler* (Ankara 1964) adlı eserleriyle *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler* adıyla (İstanbul 1941) W. F. Tiesenhausen'den Türkçe'ye çevirdiği bir kitabı da bulunmaktadır.

Meşrutiyet'in ilânının ardından İzmirli'nin ilk yazıları haftalık *Merâm* dergisi-

sinde neşredilmiştir. Daha sonra *Sırât-ı Müstakim* ve *Sebilürreşâd* mecmualarında yazan İzmirli'nin hayatında özellikle ikinci derginin önemli bir yeri vardır. Ayrıca *Ceride-i İlmîyye*'de Şeyh Saffet'le tasavvuf hakkında başladığı tartışmaya *Mihrâb*'da devam etmiş (sy. 23, 26, 27), *Mahfil*'e de (sy. 24, 25, 26) "Resm-i Mushaf-ı Osmânî Meselesi" başlığıyla yazılar vermiştir. İzmirli'nin "İslâm'da Felsefe Cereyanları" adı altında *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan makaleleri N. Ahmet Özalp tarafından derlenip *İslâm'da Felsefe Akımları* adıyla sadeleştirilip yayımlanmıştır (İstanbul 1995). *Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*'ndaki yazıları ise "İslâm İctimâiyatı" ve "İki Türk Filozof" başlıklarıyla çıkmıştır. İzmirli, 1940 yılında çıkan *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'ne çok sayıda maddenin yanı sıra bu ansiklopedinin mecmuasında da çeşitli makaleler yazmış, *İkdam*, *Tasvir*, *Ulus* gibi gazetelerde yazıları çıkmıştır.

İzmirli İsmail Hakkı'ya dair bazı çalışmalar yapılmıştır. Bunlar arasında oğlu Celâleddin İzmirli'nin *İzmirli İsmail Hakkı* (İstanbul 1946) adlı kısa biyografisi, Sabri Hizmetli'nin Sorbonne Üniversitesi'nde hazırladığı yüksek lisans (*La vie et les oeuvres d'Izmirli İsmail Haqqi*, 1976) ve doktora (*Les idées théologiques d'Ismail Hakkı İzmirli*, 1979) tezleriyle *İsmail Hakkı İzmirli* adlı eseri (Ankara 1996), Bayram Ali Çetinkaya'nın *İzmirli İsmail Hakkı: Hayatı, Eserleri, Görüşleri* (İstanbul 2000) adlı eserleri sayılabilir. İsmail Hakkı ile ilgili olarak 24-25 Kasım 1995 tarihlerinde İzmir'de bir sempozyum düzenlenmiş, daha sonra bildiriler kitap halinde yayımlanmıştır (*İzmirli İsmail Hakkı*, haz. Mehmet Şeker – A. Bülent Baloglu, Ankara 1996).

BİBLİYOGRAFYA :

İlmîyye Salnâmesi (haz. Seyit Ali Kahraman v.dğr.), İstanbul 1998, s. 177, 187; DİB Arşivi, İsmail Hakkı İzmirli sicil dosyası, nr. 230939; TC Emekli Sandığı, İsmail Hakkı İzmirli sicil dosyaları, M.T. nr. 8816, 35966, 70908; İbrahim Alâeddin Gövsa, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, İstanbul 1933-35, II, 799-800; Celâleddin İzmirli, *İslâm Âleminde Yetişen Filozof, Tabip, Natüralist ve Biyoloğlar*, İstanbul 1951, s. 54-61; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, II, 453-458; Reşat Özalp, *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, İstanbul 1982, s. 536-541; Hamit Er, *İstanbul Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası Hoca ve Yazarları*, İstanbul 1993, s. 163-166; Neşet Toku, *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe*, İstanbul 1996, s. 215-250; İsmail Kara, *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi*, İstanbul 1997, II, 135-137, 139-200; a.mlf., "İzmirli, İsmail Hakkı",

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, İstanbul 1999, I, 686-687; Ahmet Hamdi Akseki, "Hocam İzmirli İsmail Hakkı", *Yeni Selâmet*, V/73, İstanbul 1949, s. 4, 15; VI/74 (1949), s. 6-7, 11; Sabri Hizmetli, "İsmail Hakkı İzmirli'nin Hayatı, Eserleri ve Mezhep Anlayışı", *Millî Eğitim ve Kültür*, sy. 18, Ankara 1982, s. 21-36; sy. 19 (1983), s. 39-53; Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslâm Çalışmaları", *DTCFD*, XXX/1-2 (1982), s. 59-89.

ALİ BİRİNCİ

İlmî Şahsiyeti ve Görüşleri. İzmirli İsmail Hakkı, ilim anlayışını ve uyguladığı metodu açıklarken ilke olarak Hz. Peygamber dışında kimseyi günahsız ve hatasız kabul etmediğini belirtmiş, eski âlimlerin görüşlerine değer vermekle birlikte kişileri veya ekolleri körü körüne taklit etmeden gerçeğe ulaşmaya çalıştığını söylemiştir. İzmirli bilhassa iyi bir nakilci olmakla övünmüş, nakillerde tahrife ve yanlış anlamaya meydan vermeme, delile dayanmayan bir fikri kendine mal etme konusunda titiz davranmıştır. Müslümanlara yönelik sapıklık ve küfür suçlamaları yapmaktan kaçınmakla birlikte dinî emir ve yasakları hafife alanlara muhalefet etmekten de geri durmamıştır. Düşünce çizgisi hakkında ise İzmirli, Selef âlimlerine büyük bir saygı duyduğunu, yararlandığı İslâm düşünürleri arasında Gazzâlî'nin başta geldiğini kaydetmiştir (*Mustasvife Sözleri mi Tasavvufun Zaferleri mi?*, s. 6-8).

Kendisine yönelik eleştirileri cevaplandırırken akaidde felsefî yöntemleri tercih etmediğini, tartışmalı meselelerde Selefîyye'nin yolunu izlediğini, inanç konularında vahye bağlı kaldığını, sadece kalben mutmain olmak ve inkârcılara cevap vermek amacıyla akfî istidlâlleri kullandığını belirten İzmirli, görüşlerine ön yargıya dayanan bir kuşkuyla bakılmasını haksız bulduğunu ifade eder (*SR*, XXII/551-552 [1342], s. 30-31). İzmirli, Selef ekolüne meyilli tenkitçi bir İslâm âlimi, ilmî konularda ise rasyonel düşünen, ruh-beden ilişkisinde düalizmi savunan ve idealizmi realizme tercih eden bir düşünür (Celâleddin İzmirli, s. 27-29), ele aldığı konularla ilgili olarak zihinlerde şüphe uyandırmak yerine kısa ve kesin hükümlere ulaşmayı seven, kavramlar arasında çeşitli benzetme ve sınıflamalar yoluyla sentezlere varmaya çalışan bir ilim adamıdır (Ülken, s. 284). Dinî hayatın bir realitesi ve bir eğitim metodu olarak gördüğü tasavvufu Şâzeliyye tarikatı ve Cem'iyet-i Sûfiyye kanalıyla münasebet kuran İzmirli fikir dünyasında tasavvufa fazlaca

yer vermemiştir. Tasavvuf ve ahlâk kitaplarında hadis diye zikredilen sözlerin çoğunun aslında mutasavvıfların sözleri olduğunu söylemesi, başta Şeyh Saffet olmak üzere zamanındaki bazı tasavvuf mensuplarıyla uzun tartışmalara girmesine yol açmıştır. Hadislerin sıhhatinin tesbiti konusuna verdiği önem dolayısıyla hadis ilmiyle yakından meşgul olmuş, *Târîh-i Hadis ve Siyer-i Celîle-i Nebaviyye* adlı eserlerinde bilhassa mevzû ve zayıf hadislerin kriterleri üzerinde durmuştur.

Kelâm. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkan kelâmîde yenilik hareketinin Türkiye'deki en önemli temsilcisi olan İzmirli, yaşadığı dönemde kelâm disiplininin artık ilmî değerini kaybettiğini, günün ihtiyaçlarına cevap veren yeni bir kelâmî ihtiyâç bulunduğunu ifade eder (*SR*, XIV/344 [1333], s. 43) ve bu görüşünü kelâm tarihinde daha önce meydana gelen değişimlere dayandırır. Ona göre Fahreddin er-Râzî döneminde Bâkîlânî'ye ait kelâm anlayışı ihtiyaca cevap vermediği gibi günümüzde de Râzî kelâmı yetersiz kalmıştır. Kelâm ilminin amacı ve temel konuları değişmemekle birlikte metodu ve kullandığı bazı deliller zamanla ve ihtiyaca bağlı olarak değişebilir. Ayrıca din karşıtları ve inkârcı akımlar değiştikçe bu ilmin savunma biçimi de farklılaşır. Muteahhir dönem kelâmının dayandığı Aristo felsefesi üç asırdan beri geçerliliğini yitirdiğine göre bugünün kelâmçıları çağdaş Batı filozoflarının görüşlerini inceleyip İslâm'a uygun olanlarını almalı, uymayanları da reddetmelidir. Bunun yanında skolastik metod yerine kelâmîde modern metodolojinin kuralları uygulanmalıdır (*Yeni İlm-i Kelâm*, I, 18-19; *Muhassalû'l-kelâm ve'l-hikme*, s. 13-14).

Allah'a imanda her ferdin akfî kapasitesine ve özelliklerine göre bir yol izlenebileceğine dikkat çeken İzmirli isbât-ı vâcib delilleri konusunda belirgin bir tercihte bulunmaz, ancak kolay anlaşılması sebebiyle fıtrat delilini halk için daha uygun görür. Kozmolojik delillere bazı filozoflarca yapılan itirazlara karşı, sebep-sonuç ilişkisinin sadece tecrübe alanında değil teoride de geçerli olduğunu ve bu sayede düşünmenin mümkün hale geldiğini öne sürer. İzmirli, gaye ve nizam delilinin âlemin yaratıcısını ispat etmeyip yalnızca düzenleyicisini ispatladığı yönündeki eleştiriyi de haksız bulur. Ona göre insan ürünü olan eserlerden farklı olarak âlemi düzenleyen varlık aynı zamanda onun yaratıcısı olduğundan âlemin kendisi ve dü-